HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/53/9-14

Mahir Qəribov
Bakı Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0009-0002-8183-5802
mahir_garibov@yahoo.com

Əhməd Bəy Ağaoğlunun "Sırat-i Müstəqim" qəzetindəki yazılarının ideya xətti və geosiyasi təhlil

Xülasə

Məqalə XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi düşüncəsinin görkəmli nümayəndəsi Əhməd bəy Ağaoğlunun Osmanlı mətbuatının nüfuzlu orqanı olan "Sırat-ı Müstəqim" qəzetində dərc edilən publisistik fəaliyyətinin ideya məzmununu araşdırır. Araşdırmada Ağaoğlunun yazılarının tematik istiqamətləri, İslam dünyasının vəziyyəti, Osmanlı dövlətinin geosiyasi rolu, Qafqaz müsəlmanlarının durumu, İran tarixi və Avropa dövlətlərinin Şərq siyasətinə dair mülahizələri geniş elmi təhlilə cəlb olunur. Ağaoğlu həm strateji baxışa malik bir publisist, həm də İslam dünyasının modernləşmə zərurətinin qatı müdafiəçisi kimi çıxış edir. Onun yazıları müsəlman dünyasının birliyi, ideoloji rolu, regional güc balansı və maarifçilik kimi məsələlərə dair mühüm fikirlər təqdim edir. Məqalə göstərir ki, Ağaoğlu "Sırat-ı Müstəqim" vasitəsilə yalnız hadisələrin şərhini verməmiş, həm də siyasət, tarix, din və cəmiyyət elmlərinin kəsişməsində müstəqil nəzəri konsepsiya formalaşdırmışdır.

Açar sözlər: *Əhməd bəy Ağaoğlu, Sırat-ı Müstəqim, Osmanlı, islam dünyası, Qafqaz, geosiyasət, publisistika*

Mahir Garibov
Baku State University
PhD in History
https://orcid.org/0009-0002-8183-5802
mahir_garibov@yahoo.com

The Idea and Geopolitical Analysis of Ahmed Bey Agaoglu's Writings in the Newspaper "Sirat-i Mustakim"

Abstract

This expanded study examines the intellectual and political views of Ahmed bey Agaoglu through his articles published in Sırat-i Mustakim, one of the most influential newspapers of the Ottoman Empire in the early twentieth century. The article provides a comprehensive analysis of Agaoglu's ideas on the Muslim world, Ottoman geopolitics, European imperial rivalry, the socio-political situation in Iran, and the cultural transformation of the Caucasian Muslims. It argues that Agaoglu was not only a publicist but also a thinker who developed a systematic political philosophy by interpreting global power dynamics, Islamic unity, and the necessity of modernization.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

The article shows that through "Sırat-i Mustakim", Agaoglu not only provided an interpretation of events, but also formed an independent theoretical concept at the intersection of politics, history, religion, and social sciences.

Keywords: *Ahmed bey Agaoglu, Sırat-i Mustakim, Ottoman Empire, Muslim world, geopolitics, modernization*

Giriş

Əhməd bəy Ağaoğlu yalnız Azərbaycan mətbuat tarixində deyil, bütövlükdə Türk-İslam intellektual dünyasında önəmli şəxsiyyətlərdən biridir. Onun yaradıcılığı Qafqazdan Osmanlıya, Parisdən Tehrana qədər geniş coğrafiyanı əhatə etmiş, müxtəlif ideoloji mühitlərin sintezindən formalaşmışdır. İslam dünyasının və Osmanlı dövlətinin gələcək vəziyyəti ilə bağlı dəyərli məqalələr yazan Əhməd bəy Ağaoğlu XX əsrin əvvəllərində Türk millətçiliyinin öncül şəxsiyyətlərindən biri olaraq, bu dönəmdə Osmanlı dövlətinin mətbu orqanlarında xarici siyasət və Güney Qafqazla bağlı əhəmiyyətli yazılar qələmə almışdır. Milli mücadilənin yeni başladığı dövrdə "Sırat-ı müstəqim" qəzeti 27 avqust 1908-ci ildə İstanbulda nəşrə başlayıb. Əsasən, dini görüşlərin hakim olduğu bu qəzetdə, dövrün aydınlarından olan Mehmed Akif Ersoy kimi tanınmış yazarların da şeirləri yer alıb. 1925-ci ilə qədər nəşrini davam etdirən qəzet "Təkrir-i Sükun Qanunu" ilə fəaliyyətini dayandırır. Bu dönəmdə həftəlik olaraq nəşr edilən qəzetin ümumi olaraq 641 sayı nəşr edilmişdir. 183-cü nömrədən etibarən isə "Sebilürrəşad" adı ilə yayımlanmışdır. "Sırat-ı müstəqim" qəzetinin başlıca siyasəti "Din, Fəlsəfə, Ədəbiyyat, Hüquq və Elmdən danışan həftəlik qəzetdir" olduğundan Ağaoğlunun fikir və düşüncələri ilə üst-üstə düşürdü. Burada, İslamın parlayan işığından narahat olan yarasalar kimi əleyhində yayımlar edənlərə də elmi dəlillərlə qarşı çıxmanın əsl vəzifə olduğu göstərilirdi. Ağaoğlunun "Sırat-ı Müstəqim" qəzetində dərc olunan yazıları, əslində, onun düşüncə sisteminin bütövlüyünü nümayiş etdirir. Burada o, nəinki publisist, həm də siyasi nəzəriyyəçi səviyyəsində çıxış edir. 1910-1912-ci illərdə "Sırat-ı müstəqim" də yayımlanan məqalələrində Əhməd Ağaoğlunun Böyük Güclər, Osmanlı dövləti və İslam dünyası ilə bağlı fikirləri yer alır. "Sırat-ı müstəqim" in yazıçı heyəti "Sebilürrəşad" dönəmində də məcmuədə fəaliyyətlərini davam etdirir. Qəzetə müntəzəm yazılar hazırlayan Əhməd bəy Ağaoğlu, Ömər Rza Doğrul, Said Halim Paşa, S.M.Tevfik, Bergamalı, Əhməd Cevdet, Elmalılı Harndi Yazar, Eşref Edip, Hasan Hikmet, Ali Ekrem Bolayır və digərlərinin adını çəkə bilərik. "1948-ci ildən etibarən dərgi kimi nəşrə başlamış və Latın əlifbası ilə yayımlanmışdır. Nəhayət, 1966-ci ildə nəşri dayandırılmışdır" (Mertoğlu, 2008).

Tədqiqat

"Sırat-ı Müstəqim" qəzetinin ideoloji xətti və Ağaoğlunun mətbuatdakı mövqeyi. Ağaoğlunun Çar Rusiyası dövründə yazdığı məqalələrdə və yayımladığı qəzet, dərgilərdə ana xətt kimi "Çar Rusiyasındakı müəlmanların birləşməsi" ideyası əsasdır. Bu fəaliyyətləri nəticəsində Çar Rusiyasının təqiblərinə məruz qalan Əhməd bəy İstanbula gedərək, o dövrün mühüm İslamçı orqanlarından olan Əhməd Hilmi Şəhbəndərzadənin "Hikmət" qəzeti və Əşrəf Ədibin "Sırat-ı müstəqim" qəzetində Türkçülük və İslamı özündə ehtiva edən Türk milliyyətçiliyi, eyni zamanda mövcud durum və gələcəklə bağlı fikirlərini yazır. Əhməd bəy Ağaoğlunun imzası ilə 1910-cu ildə "Sırat-ı müstəqim" qəzetində beynəlxalq siyasət və İslam dünyasının vəziyyətini dəyərləndirən silsilə məqalələr yayımlandığı görülməkdədir.

Qəzetin yaranması və intellektual missiyası. Əşrəf Ədib bəy qəzetin nəşrə başladığı ilk dövrü belə xatırlayır: "İlk çıxdığı günlərin həyəcanını unuda bilmirəm. İllərdir həsrətində olduğumuz hürriyyət günəşi doğan kimi mətbəələrə qaçdıq. "Sırat-ı müstəqim" adı ilə ilk nüsxəmiz çıxan kimi Babıali alt-üst oldu. "Sırat-ı müstəqim" avazı küçələrə yayıldı. 24 saat keçmədi ki, on minlərlə nüsxə bir anda yoxa çıxdı. Yenə nəşr etdik, yenə qurtardı. Məmləkətin dörd bir yanından teleqraflar gəlməyə başladı. Mətbəələr gecə-gündüz çalışsalar da, artıq çatdıra bilmirdilər. Qısa zamanda bütün məmləkət "Sırat-ı müstəqim"lə dolub daşdı. Böyük alimlərin, qüdrətli söz ustalarının əsərləri, dəyərli şeirləriylə "Sırat-ı müstəqim" ən birinci məcmuə statusu qazandı" (Düzdağ, 2012).

1908-ci ildə nəşrə başlayan "Sırat-ı Müstəqim" II Məşrutiyyət dövrünün ən nüfuzlu intellektual tribunalarından biri idi. Onun əsas ideoloji xətti aşağıdakı istiqamətləri ehtiva edirdi: *İslami dəyərlərin qorunması, Milli kimlik və dil məsələləri,Qərb mədəniyyətinin tənqidi və seçməli qəbulu,Şərq cəmiyyətlərinin modernləşməsi,Osmanlıçılıq-islamçılıq-türkçülük xəttinin sintezi.* Belə bir mühitdə Ağaoğlunun fikirləri geniş oxucu kütləsinə xitab edirdi.

Ağaoğlunun qəzetdəki publisistik fəallığı. 1910-1912-ci illərdə onun 50-dən çox geniş analitik məqaləsi dərc olunmuşdur. Bu yazılar yalnız gündəlik hadisələrin şərhi deyildi, həm də: siyasi nəzəriyyə, sosiologiya, tarix fəlsəfəsi, geosiyasət baxımından dərin mülahizələr təqdim edirdi. Bu yazılara: "Aləmi-İslam və Siyasiyyəti-Ümumiyyə: Bizim izləyəcəyimiz Məslək", "Siyasiyyət: Bulqarların Müddeayatı", "Türkiyədə mühacirət məsələsi", "İranın mazisinə və halına bir nəzər", "Vəziyyəti-Siyasiyyəyi-Hazıramız", "Darülxilafədə Maarifi-ibtidaiyyənin vəziyyəti və surəti-islahı" və başqalarını nümunə göstərə bilərik. Bunların arasında ilk məqalə "Aləmi-İslam və Siyasiyyəti-Ümumiyyə" başlığı ilə 21 iyul 1910-cu ildə, ikincisi isə 28 iyulda "Aləmi-İslam və Siyasiyyəti-Ümumiyyə: Bizim İzləyəcəyimiz Məslək" adı ilə yayımlanmışdır. Birinci məqalədə 1910-cu ildə Avropadakı dövlətlərin siyasi və ekonomik durumları qitə siyasəti çərçivəsində bir-birlərinə münasibətdə ortaq və fərqli cəhətlər analiz edilərək araşdırılmış, ikincidə isə İslam dünyasının beynəlxalq siyasətdəki yeri və problemləri şərh edilmişdir.

İslam dünyasının böhranı və Ağaoğlunun siyasi görüşləri. I Dünya müharibəsində Osmanlı dövlətinin, daha geniş planda isə İslam coğrafiyasının aqibətini düşünən bir çox aydınlarımız kimi Əhməd bəy Ağaoğlu üçün də aləmi-islamın dövrün beynəlxalq siyasətinin diqqət mərkəzində olduğu bir həqiqətdir: "Bu gün beynəlxalq müstəvidə cərəyan edən siyasəti-ümumiyyənin qarışıqlığı nəzərə alınarsa, bu problemin yeganə səbəbinin aləmi-islam olduğu asanlıqla anlaşılır" (Ağaoğlu, 1910).

Ağaoğlu İslam dünyasının zəifləməsini üç əsas faktorla izah edir: 1) Maarif və elmin zəifliyi, 2) İctimai-siyasi parçalanma, 3) Avropa müstəmləkəçiliyinin təzyiqi.

Əxlaqi-sosial tənəzzülün səbəblərini Ağaoğlu aşağıdakı amillərdə görür: əxlaq, savad, iqtisadi potensial, özünüdərk, milli birlik. Bunlardan hər hansı biri zəifdirsə, cəmiyyət asanlıqla xarici təsirin obyektinə çevrilir. Avropa dövlətlərinin strategiyasına diqqət yetirdikdə isə Ağaoğlu Avropa dövlətlərinin Şərq siyasətini belə xarakterizə edir: Birinci mərhələ: ticarət və missionerlik, İkinci mərhələ: maliyyə və borc mexanizmləri, Üçüncü mərhələ: müstəmləkəçilik və siyasi nəzarət. Ona görə bu prosesin mərkəzi xətti İslam coğrafiyasına yönəlmişdir.

İran və Qafqaz bölgəsi: Ağaoğlunun regional baxışları. Ağaoğlu məzhəb parçalanmasının İran cəmiyyətində yaratdığı nəticələri geniş təhlil edir. Qəzetdəki İran tarixi ilə bağlı yazıların çoxunun müəllifi Əhməd bəy Ağaoğludur. Bu yazılarda İranın ən qədim tarixindən Məşrutiyyə inqilabına qədər olan dövr bəzən təfərrüatı ilə, bəzən də səthi şəkildə qələmə alınmışdır (Çakır, 2017). İslam dünyasının böyük bir qisminin müstəmləkə əsarətində olduğu və müsəlmanların toplum olaraq problemlərlə üzləşdiyi dövrdə bir qurtuluş ideologiyası kimi ortaya çıxan İslamçılıq əhalinin mümkün qədər geniş təbəqəsinə təsir etmə və onların bu məsələdə səfərbər edilməsinin vacibliyini irəli sürürdü.

Məşrutə inqilabı. Ağaoğlunun fikrincə, İran Məşrutə hərəkatı Şərq üçün tarixi dönüş nöqtəsidir: xalqın siyasi həyata daxil olması, tiraniyaya qarşı intellektual müqavimət, hüquqi dövlət ideyasının yaranması. Ağaoğlu bu hadisəni Osmanlı Məşrutiyyəti ilə paralel təhlil edərək Şərq cəmiyyətlərinin modernləşmə potensialını vurğulayır. Üstəlik, məşrutiyyəni öz istəyi ilə elan etmiş olan Müzəffərəddin şah da fiziki cəhətdən zəif olduğundan iki il sonra vəfat etmişdir. Bundan sonra İranın başına yeni fəlakətlər gəlməyə başladı" (Çakır, 2017).

Qafqaz müsəlmanlarının durumu. Ağaoğlu rus imperiyasının Qafqaz siyasətini sərt tənqid edir: milli şüurun boğulması, təhsil müəssisələrinin ruslaşdırılması, iqtisadi resursların mərkəzə daşınması, dini azadlıqların məhdudlaşdırılması. Onun fikrincə, Qafqazdakı müsəlmanların gələcəyi maarifçilik + milli birlik + siyasi modernləşmə triadasının həyata keçirilməsindən asılıdır.

Osmanlı Dövlətinin geosiyasi mövqeyi və dünya siyasətində rolu. Osmanlının beynəlxalq güc balansındakı roluna diqqət yetirdikdə Ağaoğluna görə Osmanlı: İslam dünyasının yeganə siyasi

dayağı, Şərqi Avropa-Balkanlar-Yaxın Şərq üçbucağının mərkəzi gücü, Avropanın təhlükəsizlik memarlığında əsas faktor, Asiya-Afrika xəttində "kilid imperiya"dır. Ona görə Osmanlının zəifləməsi bütövlükdə İslam dünyasının süqutu deməkdir. Əhməd bəy Ağaoğlu böyük dövlətlərin xarici siyasəti ilə bağlı irəli sürdüyü analizlərdə geosiyasi baxımdan hələ bölüşdürülməyən və gələcəyi şübhə altında olan bölgəyə diqqətini yönəldir. Osmanlı dövlətinin sərhədləri də daxil olmaqla Yaxın Şərq coğrafiyasına işarət edən Əhməd bəy, Əfqanıstandan Trablisa bir xətt çəkir ki, bura öz deyimi ilə *"bu gün siyasətin məşğul olduğu yeganə iş*" dir. Müsəlmanların daha çox yaşadığı bu bölgə Ağaoğlu tərəfindən "Aləmi-islam" olaraq tanıdılan coğrafiyadır. Bu torpaqlar *"Nəsrəddin Hocanın yorğanı kimi*" avropalılar arasında o yan-bu yana dartışdırılır (Ağaoğlu, 1912, s. 346).

İngiltərə-Almaniya rəqabəti. Avropada 19-cu əsr boyu qitəyə məxsus siyasi məsələlərin həlli üçün mübarizə olduğunu və nəticə etibarilə Almaniyanın yaranması ilə sona çatdığını yazan Əhməd bəy Ağaoğlu məhz 1871-1910-cu illərdə Avropa qitəsinin daxili rahatlığını buna sübut olaraq əsaslandırır: *"Almaniya İmperiyası təşəkkül etdikdən sonra, yəni 40 illik uzun bir zaman döngüsündə Avropanın az öncə söylənilən dairələrində heç bir müharibə zühur etməmişdir. Bu qitənin tarixini bilənlər keçmişdə buna bənzər halın qətiyyən olmadığını yəqin bilir".* Belə ki, *"Bu gün belə nəfsi-Avropaya aid haqqında danışılan və hər hansısa müharibəyə səbəb olacaq qədər mühüm bir məsələ"* görünməməkdədir. Qitə daxilində nəzərə çarpacaq dərəcədə siyasi bir sülh şəraiti yaradan Avropa dövlətləri qitə xaricində əksi mövqe sərgiləyərək bir-birinə rəqabət bəslədiklərini yazan Ağaoğlu bunun köklərini sənayiləşmə dövründə axtarmağın gərəkliliyini vurğulayır. Kökləri etibariylə mədəniyyətinin əsası *"sırf maddiyyatdan ibarət"* olan Avropa millətləri *"maddi ehtiyaclara məruz olduqlarından ticarət, sənayə və iqtisadi zəruriyyətin tələbləri ilə başqa yerlərdə özlərinə müstəmləkələr axtarmağa məcbur idilər".* Mövcud vəziyyət bunu tələb etdiyindən, Avropanın 19-cu əsrdən miras qalan sənayiləşməyə bağlı xam maddə və bazar arayışı cəhdləri xüsusən xarici siyasətdə *"Avropa dövlətləri arasında müstəmləkə məsələsi böyük bir rəqabətə və siyasi düşmənçiliyə"* qapı açmışdır. Bu baxımdan İngiltərənin hal-hazırda rəqabətdə digərlərinə nisbətən daha çox qənimət qazandığını ifadə edən Ağaoğlu almanlar da başda olmaqla rəqabətdə geridə qalan digər böyük dövlətlərin hələ müstəmləkəyə çevrilməyən müxtəlif coğrafiyaları *"tutmağa, yaxud başqasının əlindən qapmağa"* çalışdıqlarından yazır (Ağaoğlu, 1915, s. 346). Ağaoğlu bu iki gücü belə təhlil edir: İngiltərə Hindistan yolunun təhlükəsizliyini prioritet sayır, Osmanlının zəifləməsində maraqlıdır. Aralıq dənizinə nəzarət istəyir. Almaniya isə Osmanlını iqtisadi-sənaye əməkdaşlığı üçün vacib görür. Osmanlının güclənməsini dəstəkləyir. Berlin-Bağdad xəttini strateji layihə hesab edir. Bu təhlil Ağaoğlunun geosiyasi düşüncəsinin dərinliyini göstərir. Ağaoğlu I Dünya müharibəsindən əvvəl Avropada böyük dövlətlər arasında meydana gələn qütbləşmənin də təməlində "Aləmi-islam mərkəzli" coğrafi rəqabət olduğuna inanır. Ağaoğlunun sözlərinə görə, İngiltərə "həyati baxımdan" Osmanlıdan asılıdır. Almaniya üçün Osmanlının dostluğu və varlığı bu ölkənin Şərq dünyasında həyata keçirdiyi iqtisadi məqsədlərin reallaşması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan, Ağaoğlu Osmanlı dövlət adamlarının və diplomatlarının *"mövcud vəziyyətin ağırlığını unutmadan"* qeyd olunan geosiyasi üstünlüklərdən tam yararlanmaq üçün ayıq-sayıq olmalı olduğunu da vurğulayır (Ağaoğlu, 1912, s. 347). Müttəfiq güclər adı verilən bu qrupun mehz belə yarandığını deyən Ağaoğlu qarşı cəbhənin də bu prinsiplə- eyni coğrafi rəqabətdən yarandığını iddia edir.

Ağaoğlunun İslam dünyası üçün görüşləri: Bu əsasən, milli birlik, modernləşmə və maarifçilik düşüncəsi əsasında olmuşdur. Ağaoğlu milli birliyi, yalnız dini deyil, həm də siyasi-mənəvi institut kimi qiymətləndirir. Onun fikrincə: Vəhdətin, milli birliyin zəifləməsi İslam dünyasının parçalanmasına səbəb olur. Ağaoğlu 1911-ci ildə "Türk Yurdu" dərgisinə yazdığı "Türk aləmi" adlı məqaləsində yazırdı: "Türk qədər təməssülə (assimilyasiyaya) şəraiti mühitiyyəyə meyil etməyə yaxın bir millət yoxdur. Türk mühitinin əsriridr, o qədər ki özünü, öz şərəfili qövmiyyəsini, heysiyyəti-tarixiyyəsini, ədəbiyyatını, dilini və hətta milli ənənələrini belə unutmağa hazırdır. Bu həqiqəti tariximizin bütün səhifələri isbat edir (Ələkbərli, 2021, s. 82).

Ağaoğlu Trablis və Balkan müharibələri öncəsində geosiyasi və strateji analizlərlə bərabər Avropa mətbuatından və dövlət xadimlərinin çıxışlarından da istifadə etmiş, beynəlxalq siyasətin gündəminin Misir, Krit və İran kimi regional problemlərlə dolu olmasını əsas götürərək məsələnin İslam dünyası olduğu iddiasını bir daha dəstəkləyir: *"Burada İslamın yorğanından başqa bir məsələ yoxdur! Cümlə-cahanın nəzəri İslam dünyasındadır! Hamının ortaq məqsədi İslam dünyasına hücum edib bu sahibsiz mülkə şərik olmaqdır".* Vəziyyət belə olduğu halda, İslam dünyasının bu durum qarşısında nə etdiyini soruşmaq lazım olduğunu söyləyən Ağaoğlu "təəssüflə, lakin tərəddüd etmədən" İslam dünyasının ətrafında qopmaqda olan qiyamətdən xəbərsiz olduğunu düşünür. Buna baxmayaraq ümidsizliyə qapılmamanın vacib olduğunu deyən Ağaoğlu, ən mühüm güc mənbəyi, Avropalıların uğrunda rəqabət apardığı *"Şərqin kilidinin və açarının Osmanlıların əlində olmasıdır"* deyə bildirir (Ağaoğlu, 1910S, s. 347).

Ağaoğlunun Şərqin açarının Osmanlının əlində olmasına verdiyi böyük geosiyasi əhəmiyyət 1912-ci ildə beynəlxalq siyasətlə bağlı şərhlərində özünü bir daha göstərir. Ağaoğlu təhlillərinin birində İngiltərə-Alman münaqişəsi baş verərsə, bunun *"Osmanlıların əleyhinə və ya lehinə olacağı"* sualına cavab verərək, bir çoxlarından fərqli olaraq Osmanlının lehinə bitmə ehtimalının olduğunu söyləyib: *"Bizim taleyimiz nə İngiltərə, nə də Almaniyadan asılı deyil"* sözləriylə Osmanlı dövlətinin mövcudluğunun hər iki böyük dövlət üçün vacib olduğunu vurğulayır. Çünki Osmanlılar cənub və cənub-qərb istiqamətində Hindistana doğru yürüş edən ruslara qarşı sədd təşkil etdikləri üçün ingilislərin təhlükəsizlik məntəqəsi rolunu daşıyırdı. Ağaoğlu Türk-İslam mühitinin yeniləşməsi üçün yalnız tənqid etmir, eyni zamanda onun həlli yollarını göstərirdi. O, qeyd edirdi ki, müsəlmanların qurtulması, onların maddi, mənəvi hətta siyasi yüksəlişi, yalnız iki məsələnin həllinə bağlıdır: Qadın azadlığı, əlifba islahatı (Süleymanlı, 2008). Maarifçiliyin başlıca rolunu xüsusi qeyd edən Ağaoğlu, təhsili "millətin alın yazısı" adlandırır. O, üç pilləli maarif modelini müdafiə edir: 1) Əsas savadlanma- ümumi şüurun yüksəlməsi; 2) Milli mədəniyyət- kimlik və dilin qorunması; 3) Texniki və ali təhsil- iqtisadi modernləşmə.

Ağaoğlu cəmiyyətin sosial dəyişikliklərini isə aşağıdakı ardıcıllıqla təsvir edir: ailə institutunun möhkəmlənməsi, qadınların cəmiyyətə daxil olması, iqtisadi fəaliyyətin şaxələnməsi, demokratik idarəetmə. Bu ideyalar onun Qərb təhsili ilə Şərq reallıqlarını birləşdirməsinin nəticəsidir. İslam dünyasının əhəmiyyətli bir hissəsinin Müttəfiq dövlətlər tərəfindən idarə olunduğunu və ya təsir zonası olaraq paylaşdırıldığını ifadə edən Ağaoğlu İslam ərazisinin hələ nəzarət altına alınmadığı bölgələrində mübarizənin davam etdiyini bildirir. "Bu iki qrupdan İslam dünyasına ən yaxın olanı İttifaqi-Müsəlləsdir, çünki İslam dünyasının ən böyük hissəsi onların nəzarəti altındadır. Bu iki heyetden alemi İslam ilə ən sıx, ən dərin əlaqədar olan köklü aləm ilə daimi bir təmas yaradan İxtilaf-i müsəlləs ərkanıdır; zira aləm-i İslamın qismi tamamı bunların doğrudan-doğruya taxt-ı təsarruflarında və yaxud daireyi nüfuzlarındadır!" deyən Ağaoğlu bu iddiasına sübut olaraq ilk məqaləsində Əfqanıstandan Şimali Afrikaya qədər baş verən son hadisələri göstərir. Buna uyğun olaraq Xivə, Buxara və İranda Rusiyanın nəzarəti; İngiltərə İran, Əfqanıstan, Ərəbistan və Misirdə; Fransanın Mərakeş, Tunis və Tripolidəki hərəkətlərinə xüsusi diqqət yetirir" (Bilgenoğlu, 2021, s. 716). Görünən odur ki, Əhməd Ağaoğlu yuxarıda qeyd olunan Müttəfiq dövlətlərin geosiyasi mövqelərinə qarşı rəqib blok olan Mərkəzi Güclərin perspektivləri və alternativ planlarına diqqəti yönəltmək fikrini irəli sürür. *"Bu İttifaqi-Müsəlləs böyük sürətlə və şövqlə İslam dünyasına doğru tələsməkdədir!"* sözləriylə İslam dünyası üçün Müttəfiq dövlətlərlə mərkəzi güclər arasında heç bir fərq olmadığını qeyd edən Ağaoğlu məqsədinin "İslam dünyasında uğur qazanmaq və irəli getmək olduğunu" vurğulayır (Garibov, 2024, s. 57). Bu vəziyyətin İslam dünyasının aqibətinin müəyyən edilməsində mühüm rolu oynadığını yazan müəllif yanaşmanı iki blok arasındakı ziddiyyətdən öz maraqlarına uyğun istifadə etmək prinsipi üzərində qurur. *"Bu iki rəqabət arasında o qədər məharətlə davranılmalıdır ki, İslam dünyasına böyük faydası olsun"* deyən Ağaoğlu bu yerdə ilk məqaləsində vurğuladığı bir nüansı yenidən təkrarlayaraq *"İslam dünyasının kilidi osmanlıların əllərindədir"* sözləri ilə onun bütün müsəlman toplumları üzərindəki ciddi mövqeyinə işarə edir.

Nəticə

Tədqiqatlar göstərir ki, Əhməd bəy Ağaoğlunun "Sırat-ı müstəqim"dəki yazıları yalnız dövrün hadisələrinə reaksiya deyil, həm də sistematik siyasi-nəzəri fikirlərdir. Onun yazıları: geosiyasi analitik gücü, modernləşmə proqramı, milli-mədəni konsepsiyası və İslam dünyasının birliyi ideyası ilə seçilir. Ağaoğlunun fikirləri həm tarixi, həm mədəni, həm də jurnalistikamız üçün bu gün də aktual dəyərə malikdir. Yazılarında birlik və həmrəyliyə daha çox önəm verən Ağaoğlu Birinci Dünya Müharibəsi illərində *"Bu müqəddəs və ülvi mübarizəyə heç bir xüsusi fikir qarışa bilməz, heç kim şəxsi iftixar hissi ilə burdan özünə pay qopara bilməz"* deyərək milli birliyin təşəkkül tapması üçün *"Mən və ya siz kim olmağımızdan asılı olmayaraq, ortaq və müqəddəs amallar uğrunda mübarizə apararkən əl-ələ, ürəkdən birləşərək mənəvi birliyimizi dünyaya çatdıraq!"* çağırışı edir. Ağaoğlu "Sırat-ı Mustakim"də dərc olunan məqalələrində təmsil etdiyi xalqı, eyni zamanda müsəlman türk millətinin birliyini bütün varlığı ilə müdafiə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ağaoğlu, A. (21 iyul 1910). Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umûmiyye. *Sırât-ı Müstâkîm.*
2. Ağaoğlu, A. (28 iyul 1910S)."Âlem-i İslâm ve Siyâsiyyât-ı Umûmiyye- Bizim İzleyeceğimiz Meslek". *Sırât-ı Müstâkîm.*
3. Ağaoğlu, A. (1912). Âlem-i İslâm ve İngiltere-Almanya. *Sırât-ı Müstâkîm.*
4. Ağaoğlu, A. (1912). Vahîm Günler. *Sırât-ı Müstâkîm.*
5. Ağaoğlu, A. (1915). Vahdet-i İslâmiyye. *Sırât-ı Müstâkîm.*
6. Bilgenoğlu, A. (2021). Ahmet Ağaoğlu'na göre Birinci Dünya Savaşı öncesinde uluslararası siyaset, Osmanlı Devleti ve İslam dünyası. *Bilgi Dergisi.*
7. Çakır, İ. (2022). Sırat-ı Müstakim mecmuasındaki İrana ilişkin yazıların değerlendirilmesi. *Türkiye-İran Araştırmaları Dergisi.*
8. Düzdağ, E. (2012). Meşrutiyyet'ten Cumhuriyet'e yakın tarihimizin belgesi. "*Sırat-ı Müstakim" mecmuası*.
9. Ələkbərli, F. (2021). *Azərbaycan Türk Fəlsəfi və İctimai Fikir Tarixi (XIX-XX əsrlər)*. Elm.
10. Garibov, E. (2024). Articles of Ahmed Agaoglu in "Sırat-i Mustakim" Newspaper. *KARABAKH IV. International Congress, Proceeding Book*, Baku.
11. Mertoğlu, M. (2008). *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*.
12. Süleymanlı, M. (2008). *"Əhməd Ağaoğlunun "İslama görə və İslamiyyətdə qadın"*. Şərq-Qərb.

Daxil oldu: 08.09.2025
Qəbul edildi: 10.12.2025